

KAROLINA PACZYŃSKA (IA UW)

AMFORY GRECKO-ITALSKIE JAKO ŚWIADECTWO HANDLU W IV I III WIEKU P.N.E.: TYPOLOGIA, PRODUKCJA, DYSTRYBUCJA I SPOSOBY OZNAKOWANIA

W epoce hellenistycznej, jak napisała w 1982 roku E.L. Will, doszło do spotkania dwóch światów: greckiego i rzymskiego (WILL 1982: 338). Wymiana handlowa zaczęła rozwijać się na skalę masową obejmując swoim zasięgiem cały obszar basenu Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Produkty będące przedmiotem handlu ulegały standaryzacji. Również opakowania, w których przewożono produkty żywnościowe stały się wyrobem powszechnego użytku. Amfory określane jako grecko-italskie w pełni oddają grecko-rzymski, śródziemnomorski charakter wymiany handlowej (WILL 1982: 338).

Wzrost zainteresowania archeologów tą kategorią amfor związany jest z trwającym od lat pięćdziesiątych XX wieku, szczególnie w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego, rozwojem podwodnych badań archeologicznych. Pomimo, że amfory grecko-italskie były od dawna masowo znajdowane na stanowiskach usytuowanych na lądzie, to nie poświęcano im szczególnej uwagi, ponieważ z typologicznego punktu widzenia nie były one ani greckie, ani rzymskie, a stemple rzadko na nich występują. Ich pierwszej identyfikacji dokonała V. Grace. Nie nazywając ich „grecko-italskimi”, określiła je jako „hiszpańskie” (GRACE 1963; 1979; cf. także WILL 1982: 338).

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie kierunków badań nad zagadnieniem typologii, produkcji, dystrybucji i sposobów znakowania amfor grecko-italskich produkowanych w IV i III wieku p.n.e.¹

I. Zakres typologiczny terminu „amfory grecko-italskie” i inne określenia typologiczne tej kategorii amfor

Termin „amfory grecko-italskie” został po raz pierwszy użyty przez Ferdynanda Benoît w 1954 roku w odniesieniu do amfor typu III z wraku statku Grand Congloué 1(A) koło Marsylii, które według badacza „forment transition entre le type grec et le type romain” (BENOÎT 1954: 40-41). Należy zaznaczyć, że początkowo materiał ceramiczny odnaleziony w pobliżu

północno-wschodniego brzegu wyspy Grand Congloué uważany był za ładunek transportowany przez jeden statek. Mówiono więc tylko o górnej warstwie, którą tworzyły amfory typu Dressel 1 i dolnej, na którą składały się amfory grecko-italskie. Polemika badaczy, czy w rzeczywistości dokonano odkrycia jednego czy dwóch wraków statków wynikała z faktu niemożności odróżnienia ładunków i zbyt dużej różnicy chronologicznej w datowaniu odnalezionego materiału ceramicznego. Ostatecznie dowiedziono istnienia dwóch spoczywających na sobie wraków statków, które określono jako Grand Congloué 1 (A) (z ładunkiem amfor grecko-italskich) i Grand Congloué 2 (B) (z ładunkiem amfor późniejszych typu Dressel 1) (cf. m.in. LONG 1987: 9-36).

W publikacji z 1957 roku F. Benoît zastosował termin „grecko-italskie” w odniesieniu do dwóch zasadniczo się od siebie różniących kategorii amfor: tzw. „gréco-italiques à lèvre inclinée” określanych również jako “Républicaine I” (BENOÎT 1957: 251-256) (Fig. 1) oraz tzw. „gréco-italiques à lèvre en bourrelet”, którym nadano miano “Républicaine II” i które odpowiadają amforom typu Dressel 2-3 (BENOÎT 1957: 256-258) (Fig. 2). W 1961 roku ukazało się pierwsze całościowe opracowanie materiału archeologicznego z Grand Congloué autorstwa F. Benoît, zatytułowane „L'épave du Grand Congloué à Marseille”. W opracowaniu tym termin „amfory grecko-italskie”, zastosowany wymiennie z określeniem „amfory przejściowe o wylewie ukośnym” („amphores de transition à lèvre oblique”), został użyty w jego pierwotnym znaczeniu, tj. tylko w odniesieniu do wyżej opisanych amfor typu III (BENOÎT 1961: 36-41). W takim znaczeniu termin ten jest stosowany do chwili obecnej w badaniach ceramicznych.

Omawiając dystrybucję tej kategorii amfor F. Benoît zauważył, że są one szczególnie często znajdowane w południowej Italii i na Sycylii (BENOÎT 1961: 37). Stwierdził także, że podczas wykopalisk na terenie portu w Syrakuzach odnaleziono amfory, które pod względem formy i gliny są analogiczne do amfor grecko-italskich

¹ Amfory grecko-italskie były produkowane przez ponad 300 lat, od IV do drugiej połowy II wieku p.n.e. i służyły do transportu wina. Ramy chronologiczne niniejszego artykułu zostały ograniczone do IV i III wieku p.n.e. Charakterystyka do-

tychczas zaproponowanych podziałów typologicznych tej kategorii amfor ilustruje zawilość tej tematyki, niekiedy wywołaną przez samych badaczy.

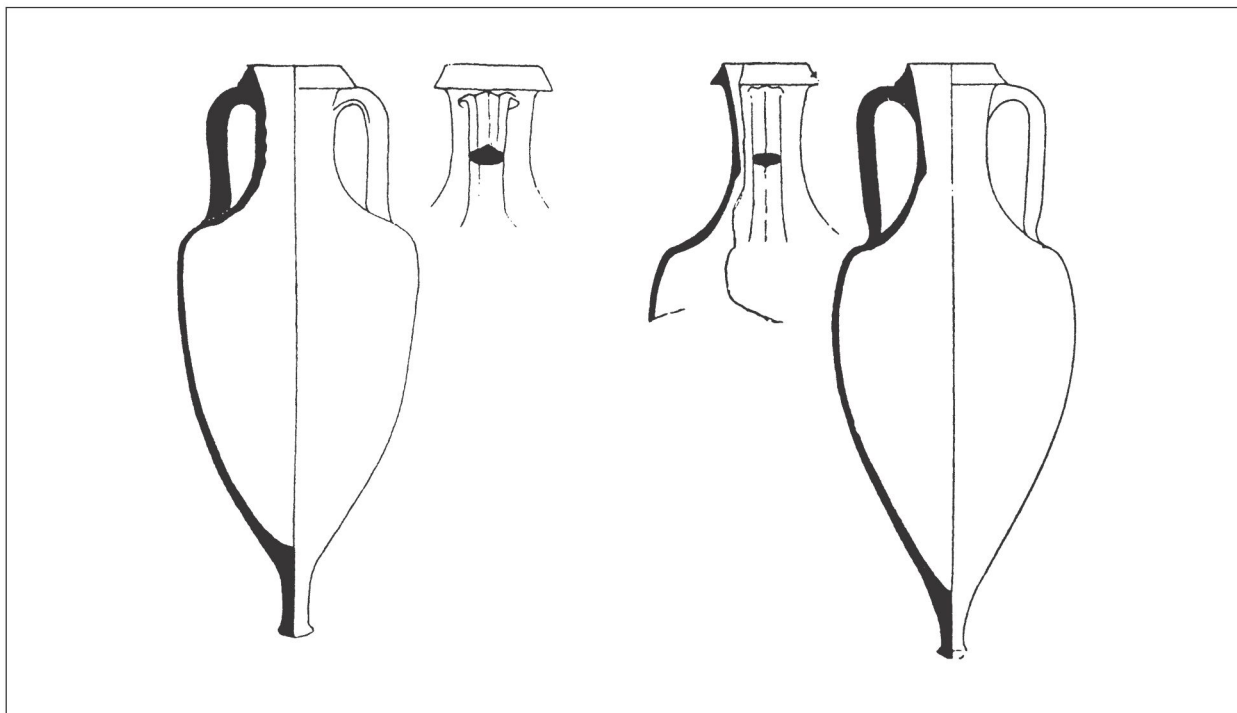

Fig. 1. Amfory grecko-italskie *Républicaine I*, wg BENOÎT 1957: 253, fig. 3, 4. Skala 1:10

z wraku statku Grand Congloué. Na tych przesłankach sformułował przypuszczenie o syrakuzkańskiej proveniencji publikowanych przez niego amfor (BENOÎT 1961: 38). Z drugiej strony, mając na uwadze znaczne różnice w morfologii amfor grecko-italskich (przede wszystkim różnice w profilu brzuśca i wylewu) znajdujących na stanowiskach archeologicznych w Italii, na Sycylii, w Galii Narbońskiej i innych terytoriach Śródziemnomorza, wysunął tezę o istnieniu wielu ośrodków produkcji tej kategorii amfor, usytuowanych w całym basenie Morza Śródziemnego (BENOÎT 1961: 39-40).

W 1955 roku został opublikowany artykuł N. Lamboglia, w którym amfory grecko-italskie w klasyfikacji typologiczno-chronologicznej materiału ceramicznego z Albintimilium i Tyndaris zostały wydzielone jako typ 4 (stąd ich określenie typologiczne Lamboglia 4) (LAMBOGLIA 1955: 264-266). Wśród znalezisk amfor z dwóch wyżej wymienionych stanowisk amfory Lamboglia 4 są najstarsze i pod względem formy odpowiadają amforom z wraku statku Grand Congloué 1 (LAMBOGLIA 1955: 264). W 1979 roku zostały opublikowane amfory z dwóch nekropoli (Valle Trebbia i Valle Pega) w Spynie (północne Włochy), wśród których klasę IV („Classe IV”) stanowią amfory grecko-italskie (DE LUCA DE MARCO 1979: 577-580; 585-586). W klasyfikacji amfor rzymskich D.P.S. Peacock’a i D.F. Williams’a zostały one wydzielone jako klasa 2 („Class 2”) równoznaczna z amforami Republikańskimi I i Lamboglia 4 (PEACOCK, WILLIAMS 1986: 84-85).

Powyżej zostały wymienione tylko niektóre określenia, które nadano amforom grecko-italskim, wprowadzone w klasyfikacjach amfor pochodzących z różnych stanowisk i terytoriów. W tej części artykułu zostały pominięte określenia i podziały typologiczne amfor grecko-italskich, które zaproponowali E.L. Will, D. Manacorda i Ch. Vandermersch. Ze względu na ich znaczenie dla omówienia i zrozumienia zagadnienia tej kategorii pojemników ceramicznych zostaną szczegółowo scharakteryzowane w dalszej części artykułu.

W publikacjach nierzadko można odnaleźć tylko bardzo zwięzłą definicję cech formalnych amfor grecko-italskich. Zgodnie z tą zwięzłą i uproszczoną definicją, amfory grecko-italskie są pojemnikami o wylewie trójkątnym w przekroju, cylindrycznej szyi i ramionach zaokrąglonych lub zaznaczonych krawędzią (m.in. BENOÎT 1957: 251; PEACOCK, WILLIAMS 1986: 84; VAN DER WERFF 1986: 99). Imadła tych amfor są owalne w przekroju, łączą się z szyją poniżej wylewu i z ramionami, brzusec ma kształt zbliżony do litery V lub do zabawki zwanej „bączkiem”. Stopa jest krótka i pusta lub długa i masywna (m.in. PEACOCK, WILLIAMS 1986: 84; VAN DER WERFF 1986: 99). Należy jednak zaznaczyć, że w ciągu produkcji trwającej od IV do drugiej połowy II wieku p.n.e., kształt tych amfor ulegał zmianom i w rzeczywistości termin „amfory grecko-italskie” oznacza pojemniki o różnym pochodzeniu, różnych cechach morfologicznych i różnej chronologii. Odnosi się on zarówno do amfor z końca IV wieku p.n.e. posiadających

na imadłach stemple w alfabecie greckim, jak i naczyń z II wieku p.n.e., morfologicznie zbliżonych do amfor typu Dressel 1, stemplowanych znakami łacińskimi. Dlatego właśnie wielu badaczy, m.in. D. Manacorda i Ch. Vandermersch, proponuje zarzucenie tego określenia, ponieważ znaczenie terminu nie oddaje specyfiki produkcji różnych obszarów (m.in. Etrurii, Kampanii-Lacjum, Wielkiej Grecji, Sycylii), gdzie amfory te były wytwarzane (MANACORDA 1986: 586; VANDERMERSCH 1994: 84). Ch. Vandermersch zaproponował utrzymanie tego terminu tylko w odniesieniu do produktów faktycznie pochodzących z obszarów grecko-italskich (VANDERMERSCH 1994: 84). Termin „amfory grecko-italskie” stosowany jest w badaniach ceramicznych i w publikacjach poświęconych tej tematyce do chwili obecnej. Obejmuje on amfory, których produkcja i dystrybucja rozwijała się w okresie od IV do co najmniej drugiej połowy II wieku p.n.e. i które mimo wielu różnic morfologicznych, wyraźnej ewolucji ich formy oraz licznych ośrodków produkcji są ze sobą związane typologicznie.

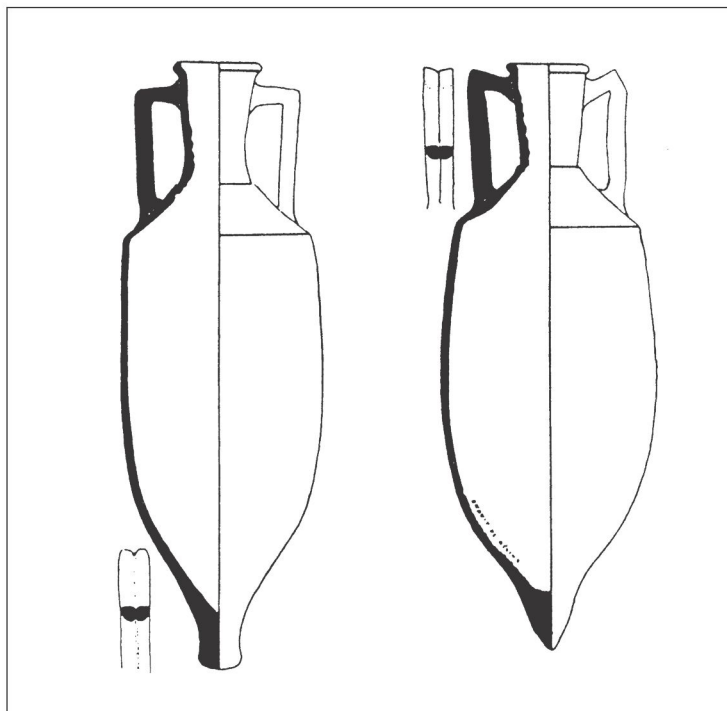

Fig. 2. Amfory typu Dressel 2-3, określone przez F. Benoît jako grecko-italskie *Républicaine II*, wg BENOÎT 1957: 256, fig. 8. Skala 1:10

II. Podziały typologiczne

II.1. Pierwszą próbę klasyfikacji typologiczno-chronologicznej amfor grecko-italskich stanowi podział zaproponowany w 1982 roku przez E.L. Will (WILL 1982: 338-356, pl. 85). Na podstawie analizy znalezisk tego typu amfor w całym Śródziemnomorzu badaczka wydzieliła pięć następujących po sobie chronologicznie form amfor grecko-italskich, które zostały oznaczone literami od *a* do *e* (Fig. 3 a-e). Ze względu na przyjęte ramy chronologiczne niniejszego artykułu będą szczegółowo omówione tylko pierwsze trzy z pięciu form wydzielonych przez E.L. Will.

II.1.1. Forma *a* („Form a”) (Fig. 3a). W obrębie tej formy amfor grecko-italskich wydzielone zostały dwa warianty, którym nadano oznaczenia *a*₁ i *a*₂. Oba warianty rozwinęły się w drugiej połowie IV wieku p.n.e. i osiągnęły szczyt popularności w pierwszej ćwierci III wieku p.n.e., jeszcze przed pierwszą wojną punicką (264-241 p.n.e.) (WILL 1982: 341, 344). Do najwcześniejszych amfor tej formy, a tym samym najwcześniejszych amfor grecko-italskich, należy zaliczyć dwie amfory pochodzące z grobu w Spinie (północne Włochy), które obecnie przechowywane są w muzeum w Ferrarze. Dość dokładnego datowania formy *a* amfor grecko-italskich dostarcza materiał archeologiczny z Geli na Sycylii. Gela została ponownie założona po roku 338 p.n.e. i następnie zniszczona między 285 a 282 rokiem p.n.e. Wyniki przeprowadzonych badań archeologicznych wskazują,

że odnalezione w Geli amfory były w użyciu właśnie w tym czasie (BLANCK 1978: 64; WILL 1982: 341). Zakładając, że datowanie jest poprawne, za najmlodszy egzemplarz tej formy amfor grecko-italskich należy uznać amforę z Koroni w Attyce, która datowana jest na lata 265-261 p.n.e. (WILL 1982: 344). Przyjmuje się, że amfory te pochodzą z Sycylii, choć nie wyklucza się jej pochodzenia z obszaru egejskiego. E.L. Will zaproponowała hipotezę o sycylijskim pochodzeniu tej formy amfor grecko-italskich, ale nie wykluczyła też, że mogły one powstać w Grecji (WILL 1982: 344). Forma *a*₁ jest najniższą ze wszystkich form amfor grecko-italskich – jej wysokość wynosi od 0,59 do 0,69 m. Głina, w której je wykonywano jest dobrze oczyszczona, o barwie różowo-brązowej (Munsell 2.5YR 5/4) i o jaśniejszej żółtawej angobie. Charakterystyczny jest nieproporcjonalnie szeroki i duży brzusec – jego maksymalna średnica osiąga 0,38-0,39 m. Wylew jest niski i silnie wychylony na zewnątrz („rozłożysty”). Jego zewnętrzna średnica wynosi 0,17 m, a wewnętrzna 0,11 m. Wylew nie przylega do imadła, które są krótkie, proste lub esowate w profilu i oddalone od szyi. Wyraźną linią zaznaczone jest połączenie między szyją a ramionami. Wyraźna krawędź widoczna jest także w miejscu połączenia ramion i brzuśca. Stopa ma kształt cylindryczny, jest pusta lub częściowo pusta w środku. Amfory przynależące do formy *a*₂ są wyższe niż amfory formy *a*₁. Ich średnia wysokość sięga 0,70 m. Głina, w której je

wykonywano, jest różowawa (Munsell 7.5YR 6/6), jaśniejsza od gliny amfor a_1 i zawiera liczne, bardzo czarne wręty. Jej jakość wciąż jest dobra. Szyja tych amfor jest dłuższa, podobnie jak imadła i brzusiec, który również staje się węższy niż w egzemplarzach zaliczanych do formy a_1 . Średnica zewnętrzna bardzo silnie wychylonego („rozłożystego”), niemal poziomego w górnej części wylewu równa się 0,17 m, a wewnętrzna 0,11 m. Stopa amfor formy a_2 jest pusta w środku i dłuższa niż stopa amfor a_1 . Powyższe opisy wykonane są według charakterystyki morfologicznej poszczególnych form amfor grecko-italskich opracowanej przez E. L. Will (WILL 1982: 342-343). Na tę charakterystykę będą się powoływać w kolejnych przypisach opisując cechy morfologiczne amfor form b i c .

II.1.2. Forma b („Form b ”) (Fig. 3b). Rozwinęła się w ciągu drugiej połowy III wieku p.n.e. Najlepiej zachowane przykłady tej formy amfor grecko-italskich pochodzą z *oppidum* w Pech Maho koło Narbony we Francji. Ponieważ *oppidum* zostało zniszczone pod koniec III wieku p.n.e., dlatego odnalezione tam amfory, w tym amfory grecko-italskie, mogą być datowane najpóźniej na ten okres. Amfory grecko-italskie tej formy mogą być pochodzenia italskiego (WILL 1982: 344). Amfory reprezentujące formę b są większe niż pojemniki zaliczane do formy a .

Ich wysokość osiąga około 0,88 m. Imadła są krótkie, esowate w profilu i umocowane daleko od krótkiej szyi. Ich wylew jest silnie wychylony, ale nie dotyka imadła. Wyraźna krawędź zaznacza połączenie ramion i brzuśca, który jest dłuższy niż brzusiec amfor należących do formy a . Stopa jest pusta w środku i słabo wyodrębniona. Gлина, w której wykonywano amfory formy b ma barwę różowawą (Munsell 5YR 6/6), jest piaskowa w dotyku, zawiera małe czarne, białe i czerwone domieszki. Angoba tych pojemników ma jaśniejszy odcień (cf. WILL 1982: 345).

II.1.3. Forma c („Form c ”) (Fig. 3c). Tę formę amfor grecko-italskich należy datować na koniec III wieku p.n.e. Podstawę takiego datowania stanowi materiał ceramiczny z wraku statku z Grand Congloué 1 (lub A). Materiał ten, na który złożyło się nie tylko 400 amfor grecko-italskich omawianej formy, ale także bardzo liczne naczynia kampańskie A i amfory rodyjskie, pozwolił datować zatonięcie statku na około 200 rok p.n.e. (WILL 1982: 348). Amfory formy c są wyższe (0,88-0,90 m) i bardziej proporcjonalne niż amfory formy b . Wydłużeniu uległa szyja, dzięki czemu zanikła charakterystyczna dla amfor formy b dysproporcja między zbyt długim brzuścem a zanadto krótką szyją. Również wylew amfor c jest wyższy niż tych przynależących do form a i b . Dłuższe są

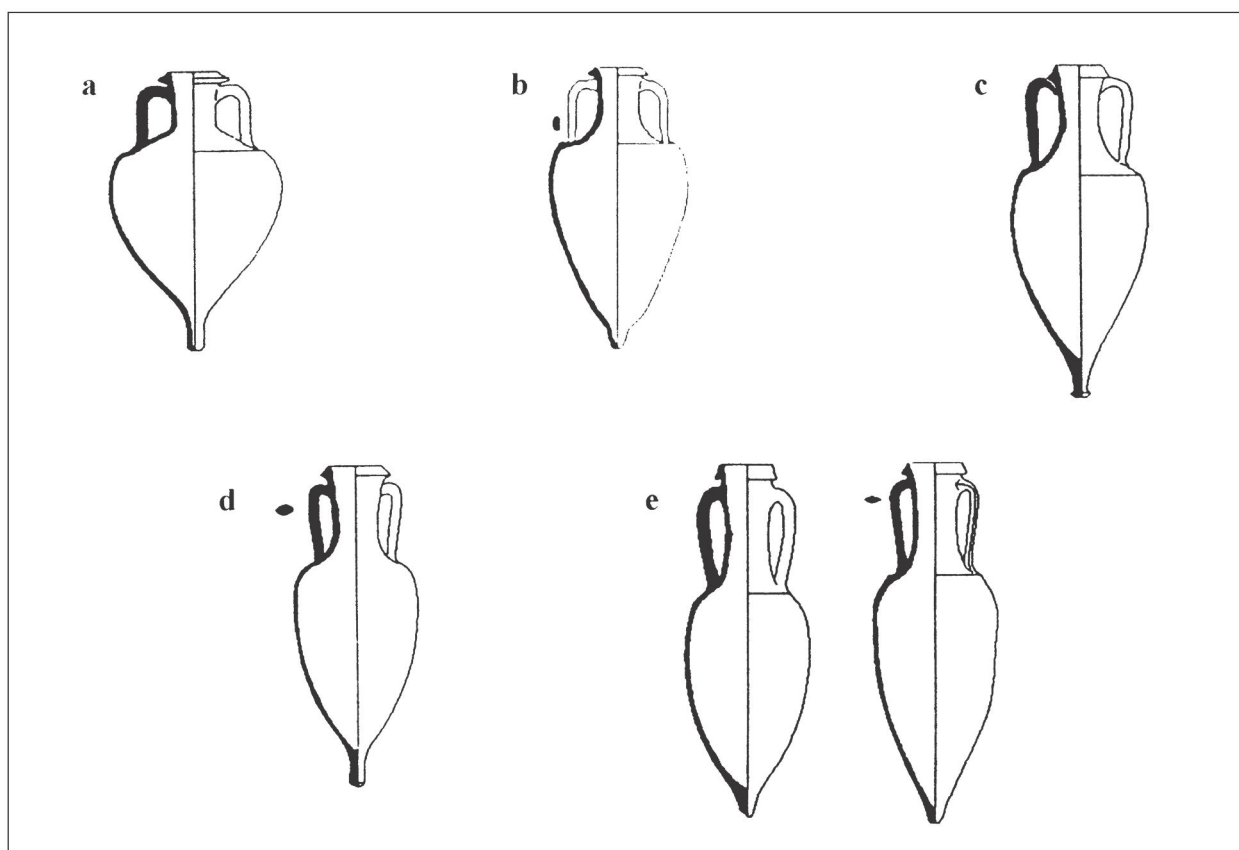

Fig. 3 a-e. Amfory grecko-italskie według podziału typologicznego zaproponowanego przez E.L. Will, wg M. PY, *Amphores gréco-italiques*, in: Lattara 6, Lattes 1993. Skala 1:20

także imadła, już nie owalne, a trójkątne w przekroju. Stopa jest masywna i wyodrębniona od brzuśca. Jeszcze bardziej wyraźnie zaznaczona jest krawędź znajdująca się w miejscu połączenia ramion i brzuśca. Gлина amfor formy *c* jest barwy orzechowej (Munsell 7.5 YR 6/4) i zawiera duże czerwone domieszki (cf. WILL 1982: 346-347). Należy zaznaczyć, że amfory te znane są także w innym rozmiarze, stanowiącym rodzaj zmniejszonej wersji amfor dużego formatu. Większe amfory formy *c*, jak podano wyżej, ociągają wysokość 0,88-0,90 m i pojemność około 25-26 l, podczas gdy wysokość mniejszych egzemplarzy tej formy równa się 0,63 m, a pojemność około 12 l. Amfory formy *c* obu rozmiarów odnaleziono m.in. na wraku statku z Grand Congloué 1.

II.2. Klasyfikacja typologiczno-chronologiczna amfor grecko-italskich zaproponowana przez E.L. Will została poddana krytyce m.in. przez D. Manacordę (MANACORDA 1986: 581-586). Krytyka ta dotyczyła: po pierwsze – dużych różnic typologicznych i znacznej odległości chronologicznej dzielącej formy *a* i *d*; po drugie – trudności związanych ze zdefiniowaniem i wyodrębnieniem formy *b* (MANACORDA 1986: 581). Dla potrzeb swojego wywodu D. Manacorda podzielił amfory grecko-italskie na tzw. „greco-italiche antiche”, czyli grecko-italskie wczesne (odpowiadające wydzielonej przez E. Lyding Will formie *a*) i „greco-italiche tarde”, tj. grecko-italskie późne (tożsame z formami *b*, *c*, *d*) (MANACORDA 1986: 581, n.2).

Ch. Vandermersch zauważył, że E.L. Will, podobnie jak F. Benoît i N. Lamboglia, pogrupowała amfory grecko-italskie zróżnicowane między sobą zarówno pod względem chronologicznym, jak i pod względem ich proveniencji geograficznej. Jako przykład, Ch. Vandermersch podał formę *a* amfor grecko-italskich, która objęła pojemniki datowane na IV wiek p.n.e., materiał z Cosa datowany na lata po 273 roku p.n.e. i z *oppidum* w Penes (datowany na drugą połowę II wieku p.n.e.) (VANDERMERSCH 1994: 213, n. 243).

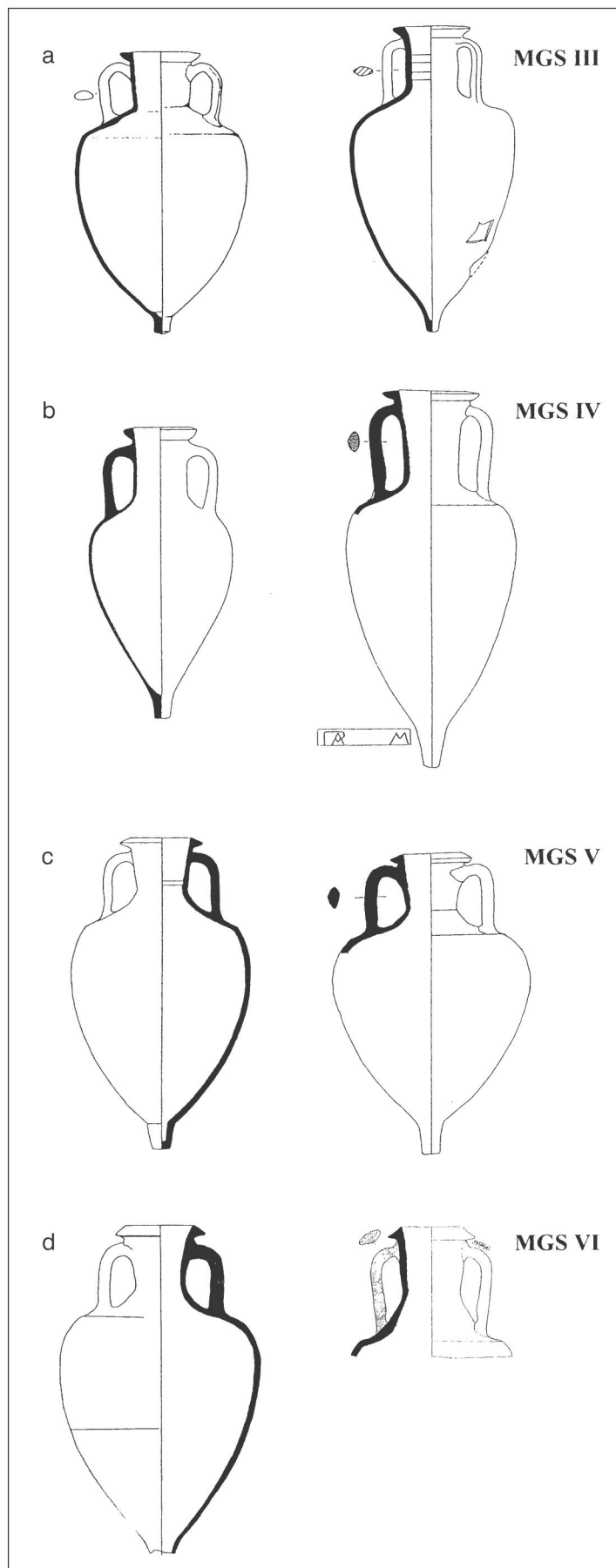

Fig. 4 a-d. Amfory grecko-italskie według podziału wprowadzonego przez Ch. Vandermerscha, wg VANDERMERSCH 1994: 70 (amfory MGS III), 74 (amfory MGS IV), 77 (amfory MGS V), 83 (amfory MGS VI)

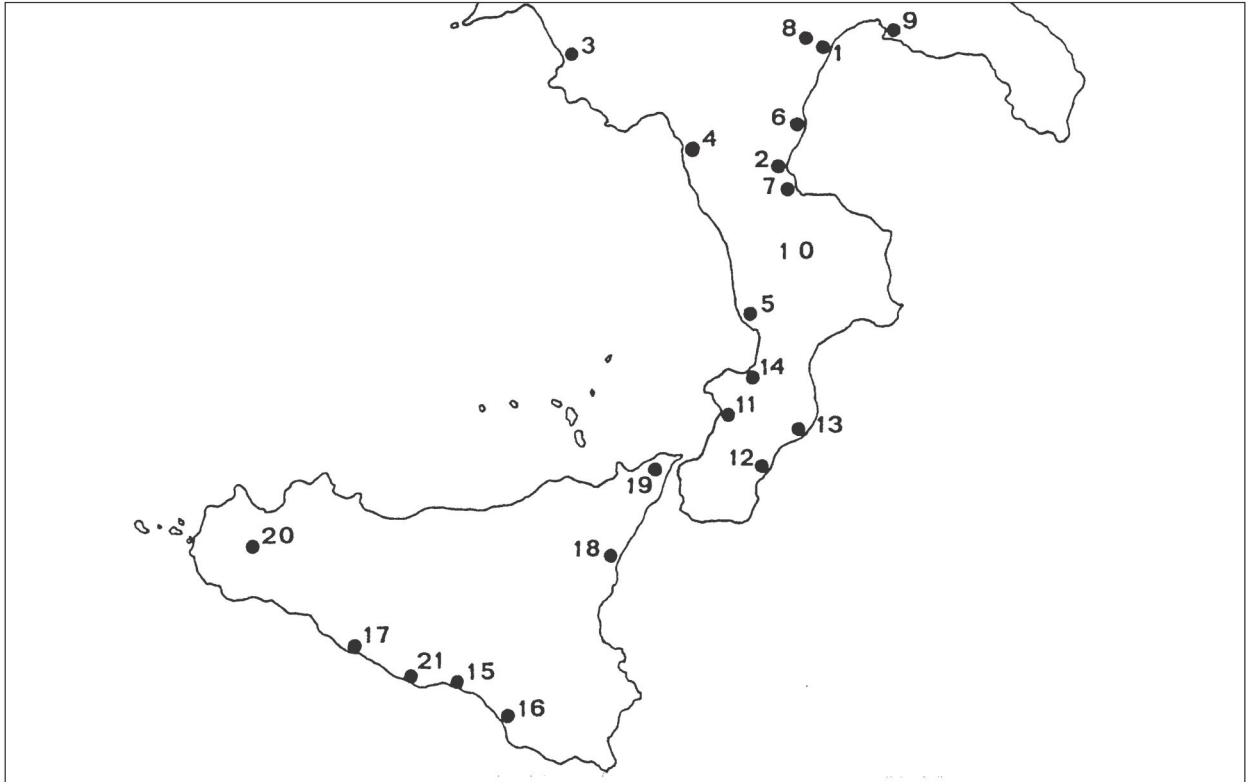

Fig. 5. Lokalizacja ośrodków produkcji amfor grecko-italskich w południowej Italii i na Sycylii (wg VANDERMERSCH 1994: 87): 1. Metapont, 2. Thurioj, 3. Posejdonia, 4. Laos, 5. Nocera Terinese, 6. Montegiordano, 7. Castiglione di Paludi, 8. Pomarico Vecchio, 9. Tarent, 10. Bruttium, 11. Medma, 12. Lokroi Epizefiryjskie, 13. Kaulonia, 14. Hipponion, 15. Gela-Manfria, 16. Kamarina, 17. Agrigent, 18. Naksos, 19. Messyna, 20. Sycylia zachodnia, 21. Poggio Marcato di Agnone

W artykule z 1989 roku zatytułowanym *Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali* D. Manacorda (MANACORDA 1989: 443-444, n. 2) zaproponował następującą periodyzację ewolucji typologicznej i produkcji amfor grecko-italskich:

- 1) w pierwszym okresie trwającym od ostatniej ćwierci IV wieku p.n.e. do połowy III wieku p.n.e. amfory grecko-italskie rozprzestrzeniają się na Sycylii, w Wielkiej Grecji, Etrurii i generalnie zachodniej części basenu Morza Śródziemnego; jak pisze D. Manacorda, amfory grecko-italskie produkowane w tym właśnie czasie „appartengono ad un mondo ancora fortemente ellenizzato”; ich produkcja rozwijała się być może na Sycylii, na terytorium Wielkiej Grecji i innych obszarach;
- 2) w okresie od około połowy III wieku p.n.e. Rzymianie konsolidują swoje siły na Sycylii, a Kampania uzyskuje szczególne znaczenie polityczno-ekonomiczne – być może wtedy właśnie zwiększa się dystrybucja pierwszych amfor grecko-italskich wyprodukowanych na obszarze zromanizowanym;
- 3) wraz z ostatnią ćwiercią III wieku p.n.e. następuje rozprzestrzenienie amfor grecko-italskich późnych, które morfologicznie związane są z amforami wcześniejszymi,

ale stanowią pierwszy typowy, mając na myśli amfory, produkt italski i rzymski będący prototypem amfor typu Dressel 1;

- 4) w ciągu pierwszej połowy II wieku p.n.e. ma miejsce największy rozwój amfor grecko-italskich późnych, które w drugiej połowie tego stulecia ulegają przekształceniu w amfory Dressel 1.

II.3. Ostatnia jak dotąd próba zdefiniowania i typologii amfor grecko-italskich zawarta została w opublikowanej w 1994 roku rozprawie doktorskiej Ch. Vandermerscha, pt. *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicilie, IVe-IIIe s. avant J.-C.*, która objęła amfory produkowane na obszarze Wielkiej Grecji i Sycylii w okresie od drugiej połowy V wieku p.n.e. do roku 211 p.n.e., czyli zdobycia Syrakuz przez Rzymian. Amfory te podzielone zostały na sześć grup oznaczonych jako MGS I – MGS VI. Próbując powiązać wcześniej przytoczone podziały amfor grecko-italskich z klasyfikacją wprowadzoną przez Ch. Vandermerscha należy stwierdzić, że amfory MGS IV odpowiadają amforom formy a_2 , amfory MGS V są tożsame z amforami formy a_1 oraz grecko-italskimi wczesnymi), a amfory MGS VI można identyfikować z amforami form c i d (cf. **Tabela 1**).

II.3.1. Znajdźiska amfor MGS III (**Fig. 4a**) potwierdzone są od ostatnich dziesięcioleci V wieku p.n.e. w kontekstach archeologicznych na obszarze Bruttium i zachodniej Lukanii. Dane chronologiczne dotyczące tego typu amfor dla lat 400-375 p.n.e. są nieliczne, natomiast dla połowy IV wieku p.n.e. i lat bezpośrednio po niej następujących szczegółowych danych chronologicznych dostarczyła m.in. stratygrafia w Marasà Sud w Lokroi Epizefiryjskich. Okres produkcji tych amfor obejmuje lata od końca V wieku p.n.e. do 330/310 p.n.e. (VANDERMERSCH 1994: 70-71, 72). Amfory MGS III mają wspólne cechy morfologiczne z amforami określonymi przez V. Grace jako attyckie (GRACE 1971), z amforami korynckimi B datowanymi na drugą połowę V wieku p.n.e. (KOEHLER 1979: 36, nr 229-230) i amforami z Samos (GRACE 1971; cf. VANDERMERSCH 1994: 71). Obecnie postrzegane są one jako kategoria przejściowa między klasycznymi amforami greckimi a pierwszymi typowymi amforami grecko-italskimi (VANDERMERSCH 1994: 71). Amfory tej formy są przysadziste – stosunek wysokości amfory do jej średnicy maksymalnej wynosi 1,5. Ich stopa jest cylindryczna lub ma kształt ściętego stożka. W miejscu połączenia kuliste go brzuśca z niemal horyzontalnie ukształtowanymi ramionami znajduje się wyraźna linia. Szyja jest prosta i cylindryczna, a imadła krótkie i proste w przekroju owalne. Wylew jest wyraźnie wyodrębniony od szyi, a w przekroju ma kształt $\frac{1}{4}$ koła (*labbro a quarto di cerchio*) lub trójkąta równobocznego (VANDERMERSCH 1994: 70).

II.3.2. Chronologia amfor MGS IV (a_2) (**Fig. 4b**) obejmuje cały IV wiek p.n.e. i pierwsze dziesięciolecia III wieku p.n.e. (VANDERMERSCH 1994: 76). Amfory tej formy, które uważa się za poprzedzające amfory grecko-italskie III wieku p.n.e., charakteryzują się stożkowatą w kształcie stopą, wyraźnie zaznaczonymi ramionami, wydłużoną szyją, wysokimi (około 0,18 m) i prostymi imadłami o owalnym, taśmowatym przekroju. Wylew w przekroju ma kształt $\frac{1}{4}$ koła lub trójkąta (VANDERMERSCH 1994: 73-74).

II.3.3. Amfory formy MGS V (a_1) (**Fig. 4c**) produkowane były w latach 330/310-280/260 p.n.e. (VANDERMERSCH 1994: 80). Amfory tej formy uważane są za bezpośrednie prototypy amfor grecko-italskich III wieku p.n.e., inaczej mówiąc amfor grecko-italskich wczesnych („greco-italiche antiche”) (VANDERMERSCH 1994: 78). Amfory te charakteryzuje pękaty brzusiec. Stosunek wysokości do średnicy maksymalnej jest niewiele mniejszy niż 2. Maksymalna średnica brzuśca znajduje się niewiele poniżej linii ramion, które z kolei często zaznaczone są wyraźną krawędzią. Szyja ma kształt ściętego stożka, a wylew jest trójkątny w przekroju (VANDERMERSCH 1994: 78).

II.3.4. Amfory przynależące do formy MGS VI (formy *c*, *d*) (**Fig. 4d**) znajdowane są na stanowiskach greckich, grecko-italskich i grecko-punickich w Wielkiej Grecji i na Sycylii w depozytach ceramicznych typowych dla dziesięcioleci bezpośrednio poprzedzających drugą wojnę punicką. Amfory te obecne są wśród materiału

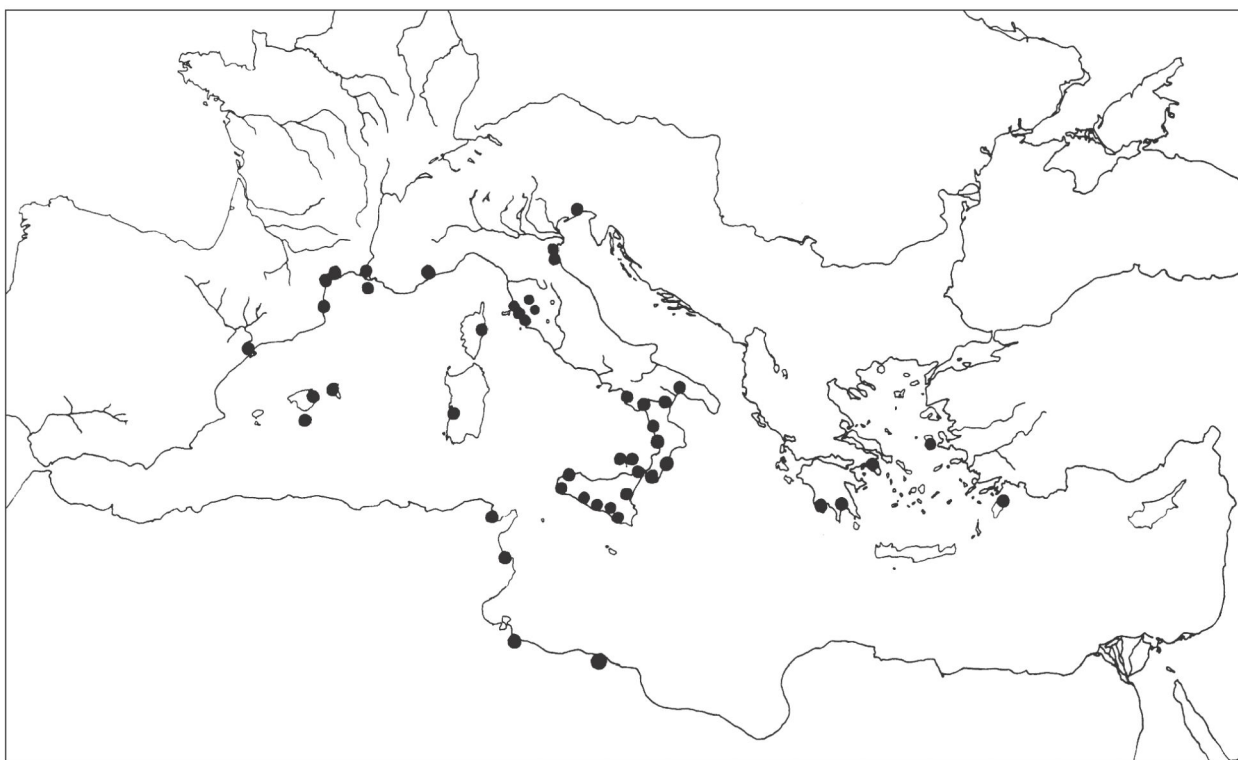

Fig. 6. Mapa dystrybucji amfor grecko-italskich w basenie Morza Śródziemnego

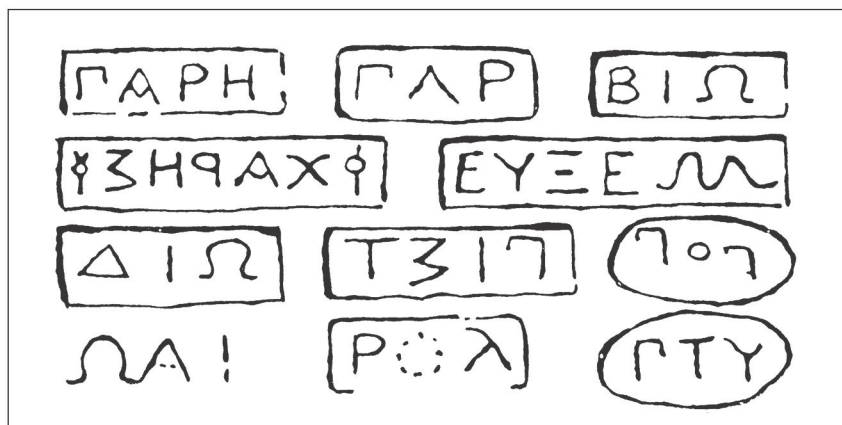

Fig. 7. Stemple greckie na amforach grecko-italskich odnalezionych na wraku statku z Secca di Capistello (Wyspy Liparyjskie, Włochy), wg VANDERMERSCH 1985: 61, fig. 1 (brak skali)

ceramicznego z warstw datowanych na koniec III wieku p.n.e. w Castiglione di Paludi, Santa Maria del Cedro, Kaulonia, Nocera Terinese i stanowią zasadniczą część materiału ceramicznego warstw datowanych na lata 260-210 p.n.e. (VANDERMERSCH 1994: 83). Amfory MGS VI są wyższe, a ich brzusiec jest bardziej wydłużony. Także stopa jest wyższa i stanowi przedłużenie brzuśca. Ramiona są czasem wklęsłe, a ich średnica zaznacza maksymalną średnicę brzuśca. Szyja nie jest już cylindryczna w kształcie, ale zwęża się, a następnie rozszerza się ku dołowi. To przewężenie jest czasem wyraźnie zaznaczone. Imadła są bardziej esowate w profilu niż w wyżej opisanych wydzielonych przez Ch. Vandermerscha formach amfor grecko-italskich, a ich przekrój swoim kształtem przypomina migdał. Również wylew uzyskuje inny kształt – jego górna krawędź opada ku dołowi (tzw. *mushroom rim* lub *bord-champignon*) (VANDERMERSCH 1994: 82).

III. Ośrodki produkcji amfor grecko-italskich

Amfory grecko-italskie produkowane były w południowej części Płw. Apenińskiego i na Sycylii (Fig. 5). Warsztaty produkujące amfory formy a_2 , czyli inaczej mówiąc MGS IV odsłonięto m.in. w *Hipponion* (dziś Vibo Valentia w południowych Włoszech) i w Manfrii (Gela, Sycylia) (VANDERMERSCH 1994: 76). Produkcja amfor formy a_1 , czyli MGS V lokalizowana jest na obszarze Kampanii, a szczególnie w rejonie Zatoki Neapolitańskiej (cf. PURCELL 1985: 7, n.27). Zrodziło się jednak pytanie, czy część materiału ceramicznego odnalezionego na wybrzeżu kampańskim nie pochodzi z obszaru Wielkiej Grecji i Sycylii. Materiał archeologiczny wskazuje bowiem na istnienie produkcji tej formy amfor grecko-italskich na terenach położonych na południe od Silaris: w Metaponcie, Castiglione di Paludi, Montegiordano, Cozzo Presepe, Poggio Marcato Agnone i na Sycylii (VANDERMERSCH 1994: 79-80). Amfory form c

i d , tj. MGS VI produkowano na obszarach położonych na północ od Silaris: w Etrurii (Albinia), w Lacjum (m.in. warsztaty w Astura) i w Kampanii (w Pompejach, Mondragone i Dugenta) (dla warsztatów w Etrurii, Lacjum i Kampanii cf. HESNARD et al. 1989: 21-30; VANDERMERSCH 1994: 84). Amfory tej formy wytwarzano także w Marsala na Sycylii, w Nocera Terinese, Kaulonia, Laos, Castiglione di Paludi, w Hipponion, Metaponcie etc. (VANDERMERSCH 1994: 85-86).

Amfory grecko-italskie produkowano również w Cosa i w *Ager Cosanus* (WILL 1982). Nie wyklucza się możliwości istnienia produkcji amfor grecko-italskich w Spinie (DE LUCA DE MARCO 1979) i w Adrii (TONIOLO 2002; na temat ośrodków produkcji cf. także EMPEREUR, HESNARD 1987: 26-28).

IV. Dystrybucja amfor grecko-italskich w IV i III wieku p.n.e.

IV.1. Znaleźiska wczesnych amfor grecko-italskich, tj. reprezentujących formy a_1 i a_2 potwierdzone są na Sycylii. W *Libybaion* (Marsala) fragmenty amfor grecko-italskich odnaleziono m.in. na nekropoli *Proprietà Scavone*. Jeden egzemplarz wczesnej amfory grecko-italskiej pochodzi z Mazara. Fragmenty amfor grecko-italskich odnaleziono w Selinuncie i w morzu koło Terrasini. Kompletnie amfory grecko-italskie pochodzą z piwnic domów hellenistycznych w Geli (ADAMESTEANU 1956: 348-349; ORLANDINI 1956: 355-357). Liczne są znaleźiska wczesnych amfor grecko-italskich na wrakach statków w archipelagu Wysp Liparyjskich. Z wraku statku z Secca di Capistello pochodzi około 100 takich amfor (cf. m.in. BLANCK 1978: 91-111; BERNABÒ-BREA, CAVALIER 1985: 53-61). Na wraku F z Capo Graziano (Filicudi) odnaleziono około 70 amfor grecko-italskich formy MGS IV (cf. m.in. KAPITÄN 1977: 44, BERNABÒ-BREA, CAVALIER 1985a: 88-91). Znaleźiska amfor grecko-italskich są również potwierdzone na obszarze Półwyspu Apenińskiego: S. Marco d'Alunzio, Acquappesa,

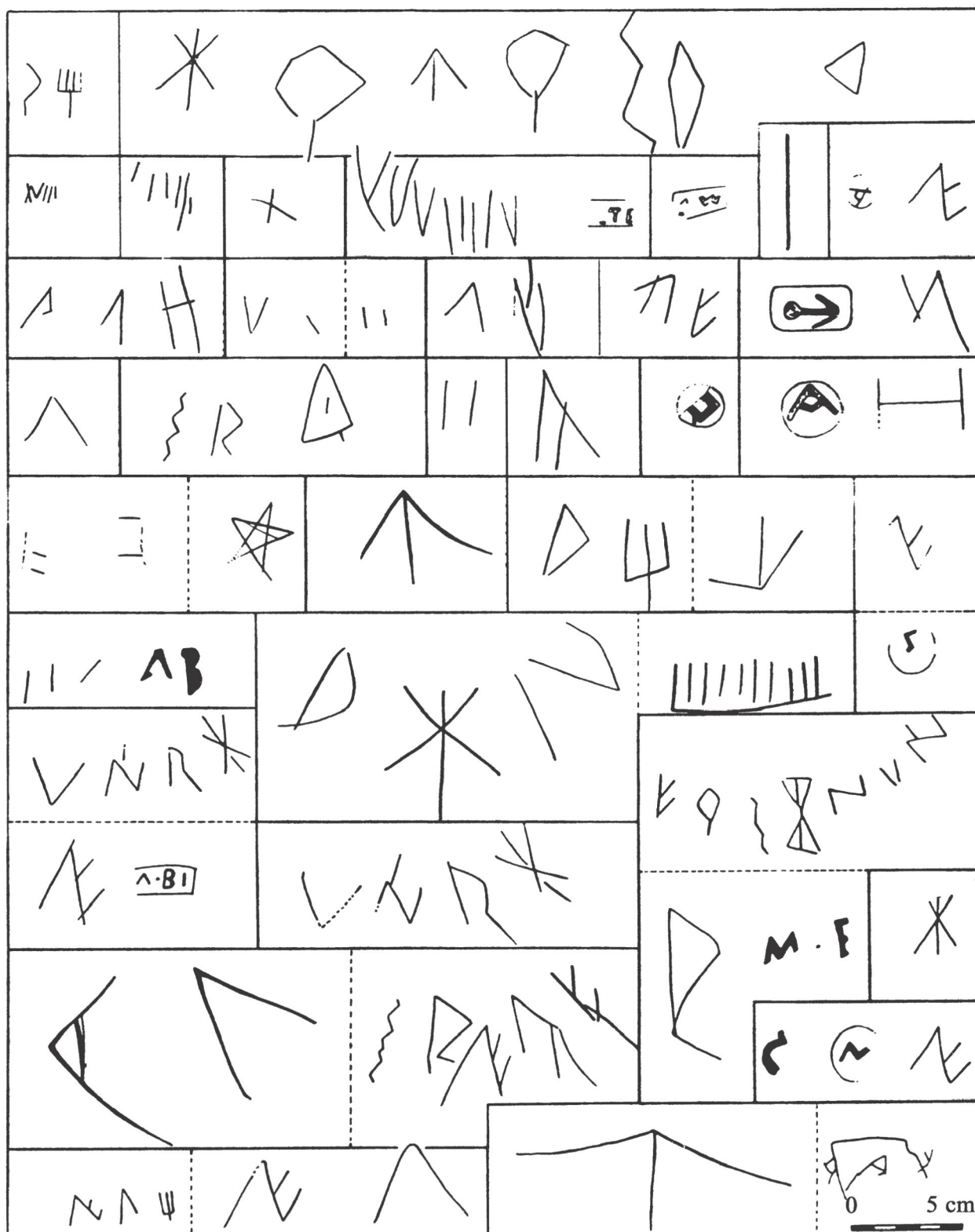

Fig. 8. Tabela przedstawiająca stemple, dipinti i graffiti na amforach grecko-italskich odnalezionych w oppidum Pech-Maho (Langwedocja, Francja), wg SOLIER 1979: 96, fig. 24

Castiglione di Paludi, Cozzo Presepe, Poggio Marcato di Agnone, Reggio di Calabria, Tarenzie (VANDERMERSCH 1994: 73, 76-77), Cosa i *Portus Cosanus*, Orbetello, Sovana, Orvieto, Viterbo, Vulci (cf. WILL 1982: 343), Spinie (DE LUCA DE MARCO 1979: 577-580), Adrii i Caorle (TONIOLO 2002; CACCIAGUERRA 1996: 18). Ich znaleziska znane są z Sardynii (Tharros, forma *a₁*) (cf. GRANIER 1965: 257-259), z Francji, gdzie amfory grecko-italskie zostały potwierdzone m.in. w Agde (forma *a₁*) i w Ensérune, Montlaurès, Pech-Maho (cf. SOLIER 1979: 90-98, 119-120), Pennes, a także w Alerii na Korsyke (forma *a₂*) (cf. JEHASSE 1972: 194, 355, 371, pls. 142, 143, 170) i na wrakach statków u brzegów Korsyki, np. Cala Rossa (m.in. BEBKO 1971: 2, 46-48). Na terytorium Hiszpanii wczesne amfory grecko-italskie odnaleziono m.in. w Ametlla de Mar, Artá na Majorce i na wraku statku koło Cabrera na Balearach (tzw. Cabrera 2) (m.in. CERDÀ 2000: 96-98). Amfory grecko-italskie formy *a* identyfikowane są również na obszarze egejskim (należy tu wspomnieć znaleziska z Gythion, Aten, Karystos, Keos, Knossos, Koroni (forma *a₁*) i Chios) (cf. WILL 1982: 343, n. 7) i w Afryce północnej (Kartaginie, Leptis Magna, Leptis Minor i Mellita koło Sabratha). Ich pojedyncze egzemplarze sygnalizowane są na Bliskim Wschodzie i w zachodniej części basenu Morza Czarnego, w Rumunii (cf. WILL 1982: 343-344; cf. *supra*: Ośrodki produkcji) (Fig. 6).

IV.2. Amfory grecko-italskie formy *b* są poświadczane w Cosa, Populonii, w Ortu Còmidu na Sardynii, w Pech-Maho we Francji, na Chios w Grecji i w Kartaginie (Tunezja) (cf. WILL 1982: 345-346) (Fig. 6).

IV.3. Amfory grecko-italskie reprezentujące formę *c* znane są z Piazza Armerina na Sycylii, Nocera Terinese w Italii, z Ampurias w Hiszpanii, z wraku statku Grand Congloué 1 koło Marsylii we Francji (cf. m.in. BENOÎT 1957: 247-285; *idem* 1961) oraz z przystani w Cales Coves (Minorka) i wraku statku z El Lazareto (Minorka). Ich znaleziska potwierdzone są również na wyspie Rodos (cf. WILL 1982: 347-348) (Fig. 6).

V. Znakowanie amfor grecko-italskich IV i III wieku p.n.e.

Prezentując sposoby oznakowania amfor grecko-italskich, tzn. stemple, napisy ryte czyli *graffiti* i napisy malowane, tj. *tituli picti*, odwołam się do trzech przykładów, tzn. do trzech dużych zespołów tej kategorii amfor stosunkowo precyzyjnie datowanych. Reprezentują one omówione wcześniej, wydzielone przez E. L. Will formy *a*, *b*, *c*.

V.1. Pojemniki grecko-italskie formy *a* obecne są w materiale ceramicznym pochodzącym z wraku statku z Secca di Capistello na Wyspach Liparyjskich (Fig. 7). Zatonięcie statku datowane jest na około 300-280 p.n.e. Na ponad 100 odnalezionych amforach zidentyfikowano

ponad 50 stempli. Napisy te to z reguły zapisane w alfabecie greckim w skróconej formie imiona: ΒΙΩ (6 egzemplarzy), ΔΙΩ (1 egzemplarz), ΠΑΡΗ (12 egzemplarzy), ΠΑΡ (7 egzemplarzy), ΓΟΓ (1 egzemplarz), ΠΤΥ (1 egzemplarz). Wyjątek stanowią ΕΥΞΕΝΥ (5 egzemplarzy) i ΧΑΡΗΣ (6 egzemplarzy) (cf. VANDERMERSCH 1985: 61-63, pl. 1). Stemple greckie na amforach grecko-italskich pochodzących z tego wraku różnią się od stempli na amforach wykonywanych w tym samym czasie w obszarze egejskim i na stanowiskach greckich. Większość stempli na amforach z Secca di Capistello zawiera zapisane z reguły w skróconej formie imię własne, któremu jednak nigdy nie towarzyszy *ethnikon*, ani inne bliższe określenie, ani też nie jest ono poprzedzone *επί*. Bardzo rzadko pojawiają się symbole graficzne, które mogłyby pomóc w identyfikacji imienia. Jedynym imieniem wśród wyżej wymienionych, któremu towarzyszą symbole, jest imię ΧΑΡΗΣ, po obu stronach którego umieszczono kaduceusze. Imiona te są czasem zapisywane w mianowniku, czasem w dopełniaczu. Powyższe, sformułowane przez Ch. Vandermerscha uwagi dotyczą nie tylko stempli na amforach z wraku statku z Secca di Capistello, ale ogólnie stempli na amforach grecko-italskich wczesnych (VANDERMERSCH 1985: 62, nr 3).

V.2. Na amforach grecko-italskich odnalezionych w Pech-Maho koło Narbony we Francji zidentyfikowano zarówno stemple, jak i *tituli picti* i *graffiti*. Stemple znajdowały się na imadłach i z reguły składały się z pojedynczych liter, jak A lub M, lub zapisanych w skrócie imion, np. JES. Na amforach grecko-italskich z *oppidum* w Pech-Maho zidentyfikowano również stempel M.LVRI (cf. m.in. HESNARD et al. 1989: 30-31). Znaki malowane wykonane były jasną farbą i znajdowały się one na szyjach amfor. Rozpoznano m.in. litery ME, AB, C. Bogaty jest repertuar napisów rytych (*graffiti*), który obejmuje zarówno znaki graficzne, tj. szeregi kresek, krzyżyk, gwiazdka i pojedyncze litery, jak i całe słowa zapisane w alfabecie iberyjskim (Fig. 8) (SOLIER 1979).

V.3. Na wraku statku Grand Congloué 1 zidentyfikowano około 30 amfor rodyjskich, siedem amfor cykladzkich, około 7000 egzemplarzy naczyń kampańskich A oraz ponad 400 amfor grecko-italskich formy *c*. Na trzech z nich znajdował się stempel łaciński TL.Q.IVENVTI interpretowanym jako *Tiberius (et) Quintus Iventi(i)* (Fig. 9) (BENOÎT 1961; LONG 1987: 9-36).

Amfory grecko-italskie, jako jedne z najbardziej popularnych pojemników ceramicznych produkowanych w epoce hellenistycznej, stanowią ważne świadectwo wymiany handlowej IV i III wieku p.n.e.

Nie sądzę, aby słuszne było poddawanie w wątpliwość ich sycylijskiego i południowo-italskiego pochodzenia, ponieważ na obszarze egejskim są one znane, ale w znacznie mniejszej liczbie znalezisk, a ponadto w kontekstach archeologicznych na Sycylii i w Italii zachowana jest ciągłość produkcji pojemników grecko-italskich nie

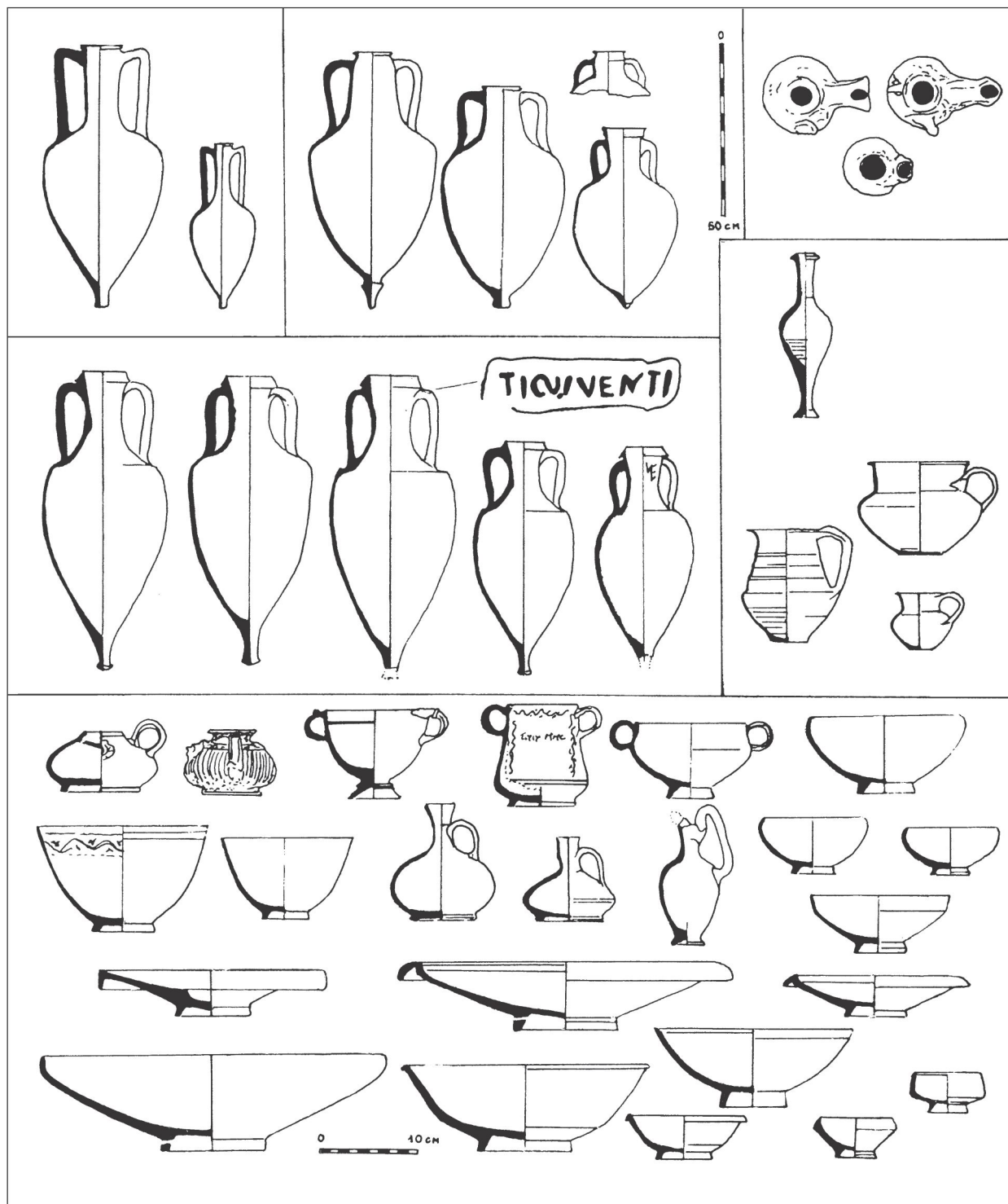

Fig. 9. Materiał archeologiczny z wraku statku Grand Congloué 1 (Francja), wg LONG 1987: 12, fig. 1

tylko w IV i III wieku p.n.e, ale niekiedy od IV do II wieku p.n.e. Wydaje mi się, że również zasięg ich dystrybucji, która obejmuje głównie zachodnią część basenu Morza Śródziemnego, potwierdza ich zachodnie pochodzenie (cf. WILL 1982: 344; VANDERMERSCH 1994:

78). Do chwili obecnej pozostaje jednak nie rozstrzygnięta kwestia prototypów, tj. amfor greckich, z których rozwinęły się amfory grecko-italskie. Określenie takiego prototypu umożliwiłoby wskazanie ośrodków, które jako pierwsze rozpoczęły wytwarzanie amfor omawianej kategorii.

W IV i III wieku p.n.e. produkcja amfor grecko-italskich rozwijała się przede wszystkim na Sycylii oraz w południowej Italii. W ciągu tych dwóch stuleci jej zasięg rozszerzał się z obszarów najbardziej wysuniętych na południe w kierunku północnym. Nie wydaje mi się jednak, aby już wtedy punkt ciężkości został przeniesiony na ośrodki produkcyjne działające w północnej Kampanii i w Lacjum oraz na obszary jeszcze bardziej wysunięte na północ. Według E.L. Will amfory form a_1 i a_2 rozwijały się równolegle, o czym może świadczyć ich współwystępowanie w wyposażeniu niektórych grobów w Sabratha (WILL 1982: 343). Twierdzenie to jest tylko w części prawdziwe, bowiem wyniki badań archeologicznych na południu Włoch dowodzą, że amfory formy a_2 są starsze od amfor formy a_1 , ponieważ produkowano je już od początku IV wieku p.n.e. Tym samym należy przesunąć wstecz datowanie produkcji amfor grecko-italskich.

Dystrybucja amfor grecko-italskich jest potwierdzona przede wszystkim w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego. Ich znaleziska są znacznie mniej liczne we wschodnim Śródziemnomorzu i w basenie Morza

Czarnego. Stwierdzenie to dotyczy zarówno wczesnych amfor grecko-italskich produkowanych w IV i III wieku p.n.e., jak i amfor wytwarzanych w II wieku p.n.e.

Na amforach grecko-italskich identyfikowane są zarówno stemple z napisami w alfabecie greckim, jak i łacińskim. D. Manacorda stwierdza, że amfory grecko-italskie IV i III-wieczne nosiły stemple greckie, natomiast II-wieczne znakowane były stemplami łacińskimi (MANACORDA 1986: 582). Stwierdzenie to jest jednak tylko w części prawdziwe, ponieważ na amforach formy d produkowanych w II wieku p.n.e. znajdują się stemple dwujęzyczne. Za przykład można podać imię C. ARISTON / ΓΑΙΟΣ ΑΡΙΣΤΩΝ. Jak dotąd nie powstał żaden korpus inskrypcji na amforach grecko-italskich. Lukę tę uzupełniają informacje na temat stempli i innych napisów na amforach tej kategorii zamieszczane w artykułach poświęconych przede wszystkim wynikom badań prowadzonych na danym stanowisku oraz opracowania stempli na amforach, w tym amforach grecko-italskich, pochodzących z różnych regionów zachodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Tabela 1. Korelacja wprowadzonych podziałów i określeń typologicznych amfor grecko-italskich

Ch. Vandermersch	F. Benoît	N. Lamboglia	H. Blanck	D. Manacorda	E.L. Will
<i>MGS III</i>	–	–	–	–	–
<i>MGS IV</i>	–	–	–	–	<i>Greco-Italic Form a₂</i>
<i>MGS V</i>	–	–	<i>Gréco-italiques</i>	<i>Greco-italiche antiche</i>	<i>Greco-Italic Form a1</i>
<i>MGS VI</i>	<i>gréco-italique / Républicaine 1</i>	<i>Lamboglia 4</i>	–	<i>Greco-italiche tarde</i>	<i>Greco-Italic Form c, d</i>

Literatura

ADAMESTEANU D.

1956 *Scoperta di una casa ellenistica a Capo Soprano*, NSc X, p. 343-354

BEBKO W.

1971 *Les épaves antiques du sud de la Corse*, Bastia

BENOÎT F.

1954 *Amphores et ceramique de l'épave de Marseille*, Gallia 12, p. 35-54

1957 *Typologie et épigraphie amphoriques. Les marques de Sestius*, RivStLig 23, p. 247-285

1961 *L'épave du Grand Congloué à Marseille* [Gallia, Suppl. vol. 14], Paris

BERNABÒ-BREA L., CAVALIER M.

1985 *Relitto della Secca di Capistello* [Bollettino d'Arte, Suppl. al n. 29: Archeologia Subacquea 2], Roma, p. 53-61

1985a *Capo Graziano. Relitto B con anfore greco-italiche* [Bollettino d'Arte, Suppl. al n. 29: Archeologia Subacquea 2], Roma, p.88-91

- BLANCK H.
1978 *Der Schiffsfund von der Secca di Capistello bei Lipari*, RM 85, p. 91-111
- CACCIAGUERRA L.
1996 *Le anfore del Museo Civico Capitulano* [Materiali Antichi del Veneto Orientale, vol. 3], Portogruaro
- CERDÀ D.
2000 *Les àmforas salseres a les Illes Balears* [Col·lecció La Deixa, vol. 4], Marratxi (Mallorca)
- DE LUCA DE MARCO S.
1979 *Le anfore commerciali di Spina*, MEFRA 91, p. 559-581
- EMPEREUR J.-Y., HESNARD A.
1987 *Les amphores hellénistiques*, in: *Céramiques hellénistiques et romaines*, vol. II, Paris, p. 9-71
- GRACE V.
1963 *Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula*, Hesperia 32, p. 319-334
1971 *Samian amphoras*, Hesperia 40, p. 52-95
1979 *Amphoras and the ancient wine trade*, Princeton
- GRANIER J.
1965 *Trouvailles fortuites sur le littoral gardois*, RivStLig 31, p. 257-259
- HESNARD A. et al.
1988 *Aires de production des gréco-italiques et des Dr.1*, in: *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du Colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Rome, p. 21-65
- JEHASSE J. i L.
1973 *La nécropole préromaine d'Aléria (1960-1968)* [Gallia, Suppl. vol. 25], Paris
- KAPITÄN G.
1977 *I relitti di Capo Graziano (Filicudi): scoperte della spedizione NACSAC nel 1968*, Sicilia Archeologica X (34), p. 40-53
- KOEHLER C.
1979 *Corinthian A and B Transport Amphoras*, Princeton
- LONG L.
1987 *Les épaves du Grand Congloué. Etude du Journal de fouille de Fernand Benoît*, Archaeonautica 7, p. 9-36
- LAMBOGLIA N.
1955 *Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II-I secolo a.C.)*, RivStLig 21, p. 241-270
- MANACORDA D.
1986 *A proposito delle anfore cosiddette 'greco-italiche': una breve nota*, in: *Recherches sur les amphores grecques* [BCH, Suppl. 13], Paris, p. 581-586
1989 *Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali*, in: *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du Colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Roma, p. 443-467
- ORLANDINI P.
1956 *Deposito di anfore ellenistiche in Via Polieno*, NSc X, p. 355-357
- PEACOCK D.P.S., WILLIAMS D.F.
1986 *Amphorae and the Roman economy an introductory guide*, London, New York
- PURCELL N.
1985 *Wine and Wealth in Ancient Italy*, JRS 75, p. 1-19
- SOLIER Y.
1979 *Découvertes d'inscriptions sur plombs en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean)*, RAN 12, p. 55-123
- TONIOLO A.
2002 *Le anfore di Adria (IV-II secolo a. C.)*, Venezia
- VANDERMERSCH CH.
1985 *Les timbres de la Secca di Capistello* [Bollettino d'arte, Suppl. al n. 29: Archeologia Subacquea 2], Roma, p.61-64
1994 *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile IVe-IIIe s. avant J.-C.*, Naples

VAN DER WERFF J.

1986 *The Amphora Wall in the House of the Porch*, Ostia, in: Excavations in the House of the Porch (V.ii.4-5) at Ostia, BABesch 61, p. 96-137

WILL E.L.

1982 *Greco-Italic amphoras*, Hesperia 51, p. 338-356

KAROLINA PACZYŃSKA (IA UW)

**GRECO-ITALIC AMPHORAE AS EVIDENCE OF TRADE IN THE 4TH AND 3RD CENTURIES BC:
TYPOLOGY, PRODUCTION, DISTRIBUTION AND MARKS**

SUMMARY

Greco-Italic amphorae were the most widespread type of wine containers in the Hellenistic period. They were produced from the first half of the 4th until at least the middle of the 2nd century BC in southern and central Italy and Sicily. They constitute very good

evidence of pan-Mediterranean commercial relationships. The objective of the present article is to discuss the state of research on the production and distribution of Greco-Italic amphorae in the Mediterranean in the 4th and 3rd centuries BC.